

Iancu Laura

Értelem és hit, hit és értelem a népi szemléletben

„Kínzóan nehéz feladatra vállalkoztam (...) kérdések tömkelegének nyugtalanító érzésével.”
(Illyés Endre)¹

Előzmények

A moldvai katolikus magyar falvakban végzett néprajzi terepmunkáim során több alkalommal találkoztam olyan jelenségekkel, amelyek bár jelentőségük okán figyelmet érdemelték volna, megragadhatatlanoknak tűntek. A megfigyeléseimre tett kísérletezés túl sok bizonytalansággal járt, némelyik vizsgálata interdiszciplináris megközelítést kívánt, egyszerűen problémák egész sora állt elő. A paraszti közösségek vallásosságát tárgyaló tanulmányok mindegyike hiányérzetet hagyott maga után.

„Kínzóan nehéz feladatra vállalkoztam” – idézem a tanulmány mottójában Illyés Endre szavait, hiszen, ahogyan Bálint Sándor már 1936-ban megfogalmazta: „a néplélek szellemi, érzelmi habitusát (...) a tudománynak még oly fejlett módszereivel is bajos megközelíteni (...), a kutatótól sok áldozatot követel: teljes megértést (...), a néplélek legspontánabb rezdüléseiről van szó, amelyeknek fogalmi meghatározása sokszor szinte lehetetlen”.² A kutatások folytatásához mégis megkerülhetetlennek mutatkozott annak az önmagában álló lényegnek a megragadása, ami sajátos, autonóm megismerési eszköznek mutatkozott, illetve mutatkozik meg. Ez a megismerési mód fogalmak sokaságát ötvözi: gondolkodás és gondolat, megismerés és ismeret, intuíció, képesség, szemlélet stb., és az emberi cselekvések legmélyén húzódik,³ nem pusztán az élet vallással szorosan érintkező területein.⁴

Iancu Laura (1978) – néprajzkutató, PhD, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, Budapest, Iancu.Laura@abtk.hu

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/00256/21/1).

¹ Illyés Endre: *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára*. Szeged, 1931. 186.

² Bálint Sándor: A magyar vallásos néprajz problémái. *Vigilia* II(1936.) 3. 52–57., 56.

³ A tanulmányban megfogalmazott észrevételek az általam vizsgált moldvai katolikus közösségekben szerzett tapasztalatokon alapszanak. Adataim és értelmezéseim egymáshoz kapcsolódnak, együtt érvényesek, ámbar a terjedelmi korlátok miatt, valamint a tanulmány hangsúlyosan elméleti jellege miatt, nem minden állításhoz rendelhettem néprajzi adatot. Minthogy a céloom az, hogy általános természetű leírását adjam a vizsgált témának, a tapasztalataimat többnyire Moldvából, további példáimat pedig a Kárpát-medence egyéb területeiről merítem.

⁴ Kosutány Ignác: vallás- és egyháztörténet ezt a következőképpen fogalmazta meg: „a hit (...) olyan le nem tagadható tény (...), mely a társadalmi életnek egy jelensége: hozzátartozik az emberi társadalom szellemi életéhez, s nélküle a társadalmi élet minden vizsgálata hiányos marad”. Kosutány Ignác: *Hit és vallás mint társadalmi jelenség. Magyar Társadalomtudományi Szemle* IV(1911) 6. 429–450., 435.

Megismerés

Metafizika című művét Arisztotelész a következő ismeretelméleti mondattal indítja: „Minden embernek természete, hogy törekszik a tudásra”.⁵ Hogy az ember természeténél fogva megismerésre, tudásra és megértésre törekszik, a paraszti, földműves közösségekben is jól megfigyelhető, ahol ennek a törekvésnek a kielégítését nem pusztán a konszenzusos tudást és mindinkább az eszmei műveltséget közvetítő iskolák, a kollektív tradíció szolgálja, hanem a személyes tapasztalat is. A paraszti megismerés rendkívül összetett jelenség, működésének pontos, kielégítő leírása aligha lehetséges. Ezen a helyen egyetlen, a terepmunkák során a legjelentősebbnek mutatkozó kérdésre összefoglalóan: az egzisztenciális, a hitbéli megismerésre, és ezzel összefüggésben a világhoz és a lét(ezés)hez való sajátos viszonyulásra, szemléletre.

Az egzisztenciális módszer⁶ Henri Bergson filozófiája nyomán került a megismerés tudományos és filozófiai eszközei közé, és az empirikus és a logikai módszerekhez hasonlóan az igazság megismerését szolgálja. Sajátos eszköze a művészet és a hit,⁷ működésében pedig az intuíció, a gondolat és bizonyos ontológiai ágensek meghatározó szerepet kapnak.⁸ Bár a hitnek – akárcsak a gondolatnak – forrása lehet a tapasztalat is, és a logika eszközei révén koherens elbeszélés, teoretikus rendszer alapját is képezheti,⁹ az egzisztenciális ismeretszerzés érvényessége közel sem minősül azonos értékűnek az empirikus és a logikai módszerek révén nyert ismeretek súlyával. Ahogy Henri Bergson kiváló ismerője és műveinek magyar fordítója, Dienes Valéria is megfogalmazta: „a formális vitaeszközök elemeivel szemben a gondolat valóságértéke nem elég kemény harci eszköz”.¹⁰ Ennek leglényegesebb oka az, hogy „az átélt közvetlenség a maga eredetiségében át nem adható”, fogalmi eszközökkel nem igazolható, ellenben annál könnyebben cáfolható.¹¹

Az egzisztenciális és/vagy a hitértékű ismeretszerzés sajátosságait annak az értelmező hagyománynak a megállapításával egészíthetjük ki, miszerint „a hit nem az emberi értelemnek [a] műve, hanem az emberi érzelmé”.¹² De talán még pontosabb, ha Costion Nicolescut idézve úgy fogalmazunk: „a hitbéli megismerésben az objektív-szubjektív dichotómia feloldódik (...), és egy kölcsönös,

⁵ Aristoteles: *Metafizika*. Ford.: Halasy-Nagy József. Pécs, 1938. 35.

⁶ Az egzisztenciális megismerés területére tartozik az „érzéki tapasztalat” is, amely adott esetben poétikai alakzatokban (metafora, szimbólum) ölt testet, s mint ilyen, egyfelől önmagán túlmutat, másfelől – konkrétum-/tapasztalat-/élményeredete/volta miatt – hatása erősebb. Ez az eljárás nagy jelentőséggel bír a népi vallásosságban. Erről lásd pl. Alszeghy Zoltán: A magyar népi vallásosság. *Szolgálat* 1983. 58. sz. 5–13. 6–7.

⁷ Bálint Sándor idekapcsolódó megállapításai szerint: „A vallásos élmény[t] (...) csak bizonyos fokig lehet racionalizálni. Ebben a tekintetben rokonságot tart a művészi alkotással, amelyet szintén irracionális erők és szakadékok teremtenek meg”. Bálint Sándor: A katolicizmus és a magyar népiség. *Vigilia* I(1935.) 4. 117–123., 117.

⁸ Bergson idekapcsolódó munkái: Henri Bergson: *Metafizikai értekezések*. Bp., 1925.; uő: *Teremtő fejlődés*. Bp., 1930.; uő: *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Bp., 2002.

⁹ A hit természetének összetett voltát, a megismerésben közrejátszott szerepét Alszeghy Zoltán a következőképp fogalmazza meg: „a hit (...) nemcsak értelmi meggondolás és törvény által megszabott tettek sora, de mégis mindig értelmi megismerés és hatalommal hangzó hívás gyümölcse is. Azért teljes kibontakozásához megköveteli az értelmi meggondolás és az intézményes közösség serkentő, szabályozó, irányító befolyását”. Alszeghy Zoltán: *i. m.* 12–13.

¹⁰ Dienes Valéria: Henri Bergson (1859–1941). In: Henri Bergson: *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Bp., 2022. 7–16., 8. A „nem fogalmi”, a „fogalom alatti” gondolat, az intuíció, a hit – bizonyos tekintetben – hasonló jelenségek. Kiemelés: Iancu. Vö. Kai Michel–Carel van Schaik: *Az ember három természete*. Bp., 2019. 397.

¹¹ Vö. Dienes Valéria: *i. m.* 8.

¹² Mint minden filozófiai kérdésnek, ennek az állításnak is megvannak a gyenge, támadható és az erős, igazolható pontjai, ám ezek részletezésére itt nincs mód.

áthatások alkotta egység jelenik meg előttünk”.¹³ Ennek a tapasztalatnak a nyomait találjuk meg azokban a paraszti vallomásokban, ahol az Isten-ember kapcsolatban a szív szerepe nagy hangsúlyt kap:

„Istent csak a szívével ha megérti az ember; de még úgyse éppen... A gyermekedet es a szíved után szereted, ugye?! Mert az eszed mást akarna sokszor. Hát, az Istent is inkább érzi, mint érti az ember. Nem tudjuk felfogni ezt a nagy mindenséget. De mind csak es a szíved kell tudja Istent, mert mindenütt érzi, tetszik,¹⁴ hogy Ő van.”¹⁵

Bár az értelem és az érzelem két különálló valóság, „ugyanazon emberi léleknek két különböző munkája”, amely „különböző eszközökkel és különböző eredménnyel”, „másnemű termékek” létrejöttét foganatosítja.¹⁶ A megismerés során a logika törvényszerűségeit követő, azokhoz idomuló értelem általános törvényszerűségek szerint jut megismerésre, vagy egy-egy igazság felismerésére, amely igazság hittől függetlenül (is) elfogadást nyer(het).¹⁷ Nem így a hit, amelynek alapja valamiféle érzelem (gondolat, képzelet, bizalom, meggyőződés), és amely ennek a tapasztalatnak a birtokában, utólag keresi saját igazságának észszerű (értelmi) okait és magyarázatait.¹⁸ Ezt a tételt Nyíri Tamás a következőképp fogalmazza meg: „A hit, az elkötelezettség, a remény, ami ténylegesen inspirálja az ember életét, időben mindig megelőzi a reá irányuló reflexiót”.¹⁹ Ekként értendő tehát az érzelmi, gondolati természetű hit a megismerés egyik sajátos eszközének, amely mint az emberi természetben rejlő adottság: az igazság megismerésére törekszik.²⁰ Sokszor fogjuk még hangsúlyozni, hogy az egzisztenciális megismerés csak bizonyos jelenségek esetében kap szerepet, továbbá Henri Bergsonra visszautalva, újra és újra nyomatékosítani kell azt is, hogy az így szerzett ismeret/igazság bár „határolt, de nem relatív”, és „ez a határ (...) folyamatosan messzebb tolható”.²¹

Szemléletmód

Az egzisztenciális megismerés és a hit együttállása okán, a vizsgálat tárgyát képező témát mint „népi szemléletmódot”, „népi teológiát”,²² „a népi jámborság élettörvényeit”²³ is meghatározhatjuk, annak a ténynek újbóli megemlítésével, hogy a hit nemcsak a vallásos jelenségek

¹³ Costion Nicolescu: *Elemente de teologie țărănească*. București, 2005. 7.

¹⁴ A helyi nyelvújrásban a *tetszik* jelentései: 'észlelhető', 'észrevehető', 'látszik', 'látható', 'látnivaló, hogy'.

¹⁵ Saját gyűjtés. Adatközlő: I. L., szül. 1936, nő. Gyűjtés helye: Magyarfalu (Arini), időpontja: 2011.

¹⁶ Kosutány Ignác nyomán. Kosutány Ignác: *i. m.* 433–434.

¹⁷ Ez nem pusztán az emberi elme „adottsága”, de a felvilágosodás utáni filozófiai gondolkodás alaptézisévé is vált. A tudomány hatására az a „közös alap”, amely az ember gondolkodását és megismerését irányíthatja: az ész, a tudat és annak logikus következtetései, nem pedig a vallás, a vallások és a különféle tekintélyek. Nyíri Tamás: Tudomány és világnézet. *Vigilia* 45(1980) 7. 433–438., 433.

¹⁸ Kosutány Ignác: *i. m.* 435.

¹⁹ Nyíri Tamás: *i. m.* (1980). 435.

²⁰ Lényeges itt idézni Nyíri Tamást, aki szerint a megismerés folyamatában „a függetlenség-posztulátum nem a világnézetre vonatkozik, hanem a világnézetet tudományosan feldolgozó gondolkodásra – már amennyire ez egyáltalán lehetséges”. Uo. 435.

²¹ Szerinte „előbbi módosítja tárgyának természetét; az utóbbi azt érintetlenül hagyja, bár a tárgynak csak egy részét ragadja meg”. Bergson, Henri: *i. m.* 2002. 8–9.

²² Lásd pl.: Nagy Olga: *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartás*. Bp., 1989. 295.; Nicolescu, Costion: *i. m.*

²³ Karsai Géza megfogalmazása. Karsai Géza: Hittudomány és néprajz. I–II. *Theologia. Hittudományi folyóirat* IV(1937). 246–258. és 340–347., idézett hely: 249. old.

értelmezésének a kulcsa, de a vallással átítatott kulturális környezetben élő falusi ember életvilágának és világképének a megértéséhez is nélkülözhetetlen.

A téma „természete” és e tanulmány szerzőjének felkészültsége megkívánja, hogy az általánosság szintjén beszéljünk a tárgyról, ami azonban nem jelenti azt, hogy térben és időben általánosan és az alábbiakban vázolt formában érvényes jelenséggel állunk szemben. A paraszti szemlélet, a hitbéli megismerés jellemzők sokaságát viseli magán, amelyek egyenkénti vizsgálata más-más kérdésfelvetéseket kíván meg. E rendkívül összetett jelenség egynémely jellemzőjéről ejthetünk csak szót, a témára irányuló megfigyelések nyomán kialakult első benyomások, gondolatok megfogalmazása és megosztása révén, csatlakozva Illyés Endre a népjellemzésről (Illyés 1931), Tömöri Viola a néplélek-ábrázolásról (Tomori 1938), Bálint Sándor a népi lelkiségtörténetről (Bálint 1941), Costion Nicolescu megélt teológiáról („teologia ca trăire”, Nicolescu 2005) szóló kutatásaihoz.

A téma vizsgálatának fontosságát más diszciplínák képviselői is megfogalmazták. Szabó József nyelvész például a tájnyelv/népn nyelv jellegzetességei kapcsán foglalkozik a „népi szemlélettel”, amely, mint írja, egyszerre oka, eszköze és közege az intuitív megismerésnek, a nyelv- és szóteremtésnek.²⁴ A nyelv és a természet jelentőségteljes összefonódása a népi vallásosság területén is megnyilvánul és érvényesül. Erre, mások mellett Alszeghy Zoltán mutatott rá: „Kétszeresen értékes számunkra a népi vallásosság nyelve, amely a hit alapmagatartását a természettel szakadatlan kapcsolatban élő, történelmi folytonosságból fakadó, intellektuális elvonástól mentes, a nagy emberi alapélmények által ihletett gondolatformák révén fejezi ki, kelti föl”.²⁵ Bálint Sándor szintén hangsúlyozta, hogy: „A paraszt »a természet ölen«, a »valóságok« között él és mégsem naturalista. Felsőbbes megfigyelő erejével mindenütt megtalálja a lét titokzatos ritmusát, a formát, amely a dolgok életét adja meg”.²⁶ A természet fontosságát még egy – tapasztalataimmal összhangban álló – példával illusztráljuk, Illyés Endre megállapításait idézve: „Az Isten megélésének forrásául kínálkozik a természet világa (...). A földművelő nép Isten igazi munkamezejének a természet világát látja (...). A földművelő ember teljesen Isten kezében érzi magát (...). A nagy csapásokban is az ő pusztító erejét, büntetését, haragját szemléli, viszont a bőség idején is az ő jóságát ismeri el hálás érzésekkel”.²⁷

Ennek a látásmódnak, szemléletnek, és magának a hitnek – mint a megismerés eszközének – a megragadása nem könnyű, ha egyáltalán lehetséges, lévén, hogy az emberi lét alapvető egzisztenciális attribútumaihoz²⁸ való viszonyulás motivációi és tartalma nem feltétlenül nyervek verbális megfogalmazást. Erről Illyés Endre a következőket írja, találóan és pontosan: „A magyar református keresztyén (...) lélek szentélye a vallásos érzés számára van fenntartva. Ide nem igen pillanthat be más.”²⁹ A vallásos megindultság kiteljesedése olyan személyi benső ügy,

²⁴ A kérdést a következők szerint fogalmazta meg: „népi szemléleten (...) azt a látásmódot értem, ahogyan a természeti környezetben élő (...) közösségek az anyagi valóság, a tárgyi világ jelenségeit, dolgait megnevezték, s a közöttük meglévő összefüggések (elsősorban hasonlóságai) alapján alakították ki az újabb és újabb fogalmak elnevezéseit is”. Hozzáteszi azt is, hogy „ez a társadalmi réteg nagyon régóta, általában a földművelő lakosság, a parasztság volt”. Szabó József: *A népi szemléletmód tikrózódése nyelvjárásaink szókészletében*. Szeged, 2007. 14.

²⁵ Alszeghy Zoltán: i. m. 8.

²⁶ Bálint Sándor: i. m. (1936). 53.

²⁷ Illyés Endre: i. m. 16.

²⁸ Ti. Isten, lét, élet, érték, jó, rossz stb.

²⁹ Akadnak ez alól kivételek is. Fél Edit például Gari Margittól a következőket jegyezte fel: „Margit kitárta előttem a lelke legrejtettebb zugából is áradó hitet. Noha, hosszú gyűjtőpályám alatt számos megrázó vallomását hallgathattam

Isten és ember oly legközvetlenebb dolga (...), hogy azt minden idegen tekintet csak zavarná (...). A magyar ember valami kimondhatatlan érzékenységgel fél a világ elé vinni azt, ami nem a világ elé való. (...) A nagy, mélységes, bensőséges érzések méltó kifejezést kívánnak, amivel ők, úgy érzik, nem rendelkeznek”.³⁰ Az előbbieket Bálint Sándor sommás, ámde a paraszti hit lényegi vonásait illetően hiteles megállapításaival egészíthetjük ki: „Az ú.n. egyszerű ember lelkivilága lényegesen különbözik az ú.n. műveltekétől (...). A világgal szembeni magatartása elsősorban érzelmi. Gondolkodását (...) nem lehet alacsonyrendűnek, műveletlennek bélyegezni. Egyszerűen: más, mint a miénk. A maga módján a nép is iparkodik a lét nagy misztériumaira feleletet adni. A világ és az élet az ő számára is izgató rejtély, amelyet a költőkhöz és filozófusokhoz hasonlóan ő is meg akar érteni és magyarázni. Értelmező kísérlete egyszerű, a lényegyet kereső, de naivságában is költői (...), nem merül a részletekben, (...) mindenütt a nagy összefüggéseket igyekszik megpillantani”.³¹

Ismeret

Az előbbi idézetek jól tükrözik a paraszti megismerés általános jellemzőit is. A hitbéli megismerés, az emberi lét kérdéseire való viszonyulás és a mindezekről való beszéd nehézségei között ott találjuk egyfelől azt, hogy egy-egy jelenség 1. biológiai, fizikai, más szóval: tudományos magyarázatai nem ismertek; és 2. „természetfeletti összetevői”, más szóval: metafizikai vonatkozásai nem racionalizálhatóak. Másfelől – mintegy az előzőek következményeként is – ennek a fajta viszonyulásnak az ontológiai összetevőjéhez tartozik az az alapvetés is, miszerint az emberi megismerés (eredendően) esetleges, bizonytalan, nem kimerítő stb., azaz: érvényessége időleges, s mint ilyen, avagy éppen ezért, a szerzett ismeret bár normatív erejű is lehet, nem abszolút értékű. Ennek a szemléletnek a legkifejezőbb tételmondatai, amelyekkel a népi vallásságban gyakran találkozunk. („*Mi úgy gondoljuk, hogy úgy lenne, de azt csak az Isten tudja: hogy van!*”; „*Mi úgy tudtuk, de látod-e: nem volt igaz.*”³²)

Az emberi megismerés részszerintisége tehát az első olyan jegy, amely lényegi jellemzője ennek a szemléletnek, amelynek oka azonban csak részben a tudományos ismeretek hiánya, jellege, mennyisége stb., valójában az emberi megismerés korlátainak az implicit elfogadását is magában foglalja.

Egy következő tényező, amellyel számolnunk kell az, hogy – Bálint Sándort idézve –: „a népnek a világgal szemben való magatartása szubjektív jellegű. Az ész rideg spekulációi, körülményei, elemzései távol állanak tőle. Felfogása, eszejárása szintétikus. Gondolkodását nem a logika skolasztikus törvényei szabályozzák. Világképét a képzelet, érzelem és egyéb irracionális hajlandóságok

az Istenét kereső parasztembernek, ezek mind részletek voltak, töredékek csupán. Margit a teljességet adta – amennyiben ez ember előtt lehetséges”. Idézi Hetény János: A szegények életének szentsége. A Teológia beszélgetése Dr. Fél Edit néprajzkutatóval. *Teológia. Hittudományi Folyóirat* 17(1983) 212–216., 212.

³⁰ Fontos az is, amit kiegészítésképpen hozzátessz, és amivel, ámbár jelentőségteljes, itt nem tudunk foglalkozni: „De ezenkívül van még egy körülmény, ami a bizonyágtévést megakasztja: úgy vélik, hogy ez a pap dolga, amibe nekik beavatkozni nem szabad”. Illyés Endre: *i. m.* 30–31.

³¹ Bálint Sándor: *i. m.* (1936). 52. Kiemelés az eredetiben. Lásd még: Nicolescu, Costion: *i. m.*

³² A (felülírhatatlan) tudás birtokosa Isten (értsd: valaki, aki több mint ember). Az adatok a moldvai Magyarfaluból származnak.

alakítják, amelyekből azonban gondolat- és képzetrendszerét éppen olyan szigorú következetességgel, ha nem is teljes tudatossággal építi fel, mint [azt] a rendszeralkotó tudomány [teszi]”.³³ Lényeges külön is aláhúzni tehát, hogy a népi megismerés következetességre, tudatosságra és rendszeralkotásra törekszik (vö. világkép), továbbá ebben a rendszerben a racionális, empirikus természetű ismeretek és a nem racionalizálható, metafizikai magyarázatok szerves egységet alkotnak. A hit és a tudás eltérő – de egymással nem ellentétes – irányultságát fedezhetjük itt fel, amelyet Szent Ágoston találóan úgy fogalmazott meg: „Amit tudunk, az észnek köszönjük, amit hiszünk, a tekintélynek”.³⁴ A hit mint valami „igaznak”, „igazságnak” az elfogadása a hagyományos kultúrában nemcsak a vallást érintő hitelvekben érvényesül, hanem általános szinten is: a helyi életmód, a közösségi együttélés szabályrendszere, a hagyományos tudás³⁵ stb. ugyanezen elv szerint nyer elfogadást.³⁶ A saját (személyes és kollektív) tudásnak, különösen is a szellemi/hitbeli tudásnak privilegizált státusa van, aminek viszont racionális okai vannak:

„Most jönnek egyre-másra ezek a szektások, mindegyik fújja az övét, ami mind szépen ki van színezve, s amit én se megcáfolni, se elhinni nem tudok. De hát mivelhogy én buta vagyok, akkor én ócsóbban hezzajutok a valláshoz, ha elhiszem azt, amiben engem felneveltek, mintsem hogy utáná járjak annak, amit nekem ők most mondnak”.³⁷

Tekintély

A hagyományos/helyi tudás a fenti kontextusban mint megismert és elfogadott „tekintély” jelenik meg. Legitimitását oly módon nyeri el, hogy az egyén és a közösség „hittel” elfogadja annak, azaz tekintélynek.³⁸ Nyíri Tamás etikáról szóló szintézisében az erkölcsi érvelésmódok négy típusát különböztette meg: tekintélyelvű, természet- és észjogi, utilitarista és teológiai érvelésmód. A tekintélyelvű érvelésmód követői „a normákat felsőbb tekintélyre vezetik vissza, amelynek megfellebbezhetetlen törvényhozói illetékességet tulajdonítanak. A tekintély hordozói

³³ Később hozzáteszi: „az elsődleges dolgok ragadják meg, érdeklődését nem forgácsolja szét (...). Nem okoskodik, egyetlen magyarázó principiuma: Isten”. Bálint Sándor: *i. m.* (1936). 53–54.

³⁴ Idézi: Beliczky János: Hit és tudás. *Hittudományi Folyóirat* 1892. 641–653., 641.

³⁵ Pl.: a népgyógyászat, az állattartás, a földművelés stb. terén felhalmozott tudás. Erről lásd még: Kosutány Ignác: *i. m.* 443–444.

³⁶ Egy, a *Time* magazin által készített 2006-os felmérés szerint „arra a kérdésre, mit tennének [a kérdezettek], ha tudósok bebizonyítanák, hogy a vallásos hitüknek semmi alapja, a válaszadók közel kétharmada (64%) azt felelte, hogy továbbra is ahhoz tartanák magukat, amit a vallásuk tanít, és nem fogadnák el az azzal ellentétes tudományos eredményeket”. Az esetről beszámoló Kai Michel–Carel van Schaik szerzőpáros hozzáteszi: „Ez az adat két szempontból is érdekes. Először is, azt mutatja, milyen nagy fontosságot tulajdonítanak az emberek a lojalitásuknak és megbízhatóságuknak. (...) Másodsorban az eredmény arról árulkodik (...), hogy a kognitív tudás és az intuitív hit más-más mentális területhez tartoznak. (...) Intuitív bizonyosságaink a legnyomósabb érveknek is ellenállnak”. Kai–Van Shaik: *i. m.* 397–398. Magyar néprajzi adat, lásd: Bálint Sándor: *i. m.* (1936). 53.

³⁷ Tanczos Vilmos: *Elejtett szavak. Egy csiki székely ember nyelve és világleképe. Csikszereda*, 2008. 239.

³⁸ Boros Károly ezt a következők szerint fogalmazza meg: „[a parasztok] felekezetük szertartásából elvégzik a köteles részt, mert a közösség törvénye előírja ezt”. Idéz egy példát is: „Láttam olyan esetet, hogy részegen jött egy férfi a templomba. Egyébként börtönviselt. A szószerkről is feltűnt illetlen viselkedése. Megkérdezve tőle, hogy miért jött el ilyen állapotban, azt felelte, hogy az istentiszteletről nem lehet elmaradni, mert mit szólnak az emberek?” Boros Károly: A paraszttársadalom első rétege. *Evangelikus Élet* IX(1941). 21. szám, 05. 24. 2–4., 2–3.

lehetnek személyek, kötelező erejűnek tekintett szövegek, érvényességet igénylő hagyományok vagy állami törvények is”.³⁹ A hagyomány tekintélye kapcsán úgy fogalmaz, hogy az „a normák ősi voltán nyugszik (...). Kétely esetén [az ember] a hagyományt részesíti előnyben. Számol azzal, hogy feltehetően több bölcsesség rejlik a legfontosabb hagyományos normákban, mint amennyit egy gyors és felületes meggondolás” kínál.⁴⁰ Lényeges, hogy itt a hagyomány egyfelől tág tartomány, másfelől keret; egyszerre értelmező mechanizmus, ismeret és habitus. A tekintély kapcsán tehát nem arról van szó, hogy a kultúra minden egyes eleme mindenki számára kötelező érvénnyel bír,⁴¹ mindössze annak a kifejezése, hogy a közösség (hittel) legitimnek fogadja el a hagyományt. Erre utal – mások mellett – Nagy Olga is, amikor a paraszti értékrendről szóló cikkében úgy fogalmaz: „meglepetve tapasztaltam, hogy a falunak milyen egységes magatartása van bizonyos kérdésekben”.⁴² De említhetnénk itt Kunt Ernőnek a parasztság halálképéről szóló megállapításait is, amelyek megerősítik, de árnyalják is az eddig mondottakat. Kunt tapasztalatai szerint: „A magyar nép haláláról, halotról, túlvilágról kialakított vélekedését, mely számtalan formában hagyományozódott nemzedékről nemzedékre, az alapigazságok megsértése nélkül ki-ki egyéniségének megfelelően formálva tette magáévá”.⁴³ A „tekintély”, a hagyomány elfogadása, és az új tapasztalatok ötvöződése a hagyomány állandó megújulását eredményezi.

Értelem és hit, hit és értelem

Több ízben leszögeztük, hogy a hagyományos világképben a racionális és a hitbéli ismeretek és magyarázatok nem állnak szemben egymással, hatásuk más-más területen érvényesül.⁴⁴ A hagyomány a különböző nemű ismereteket az észszerűség szempontjai szerint használja. Egy orvosilag menthetetlennek diagnosztizált betegség esetén például a hívó a tudományos állítást nem felülírhatatlan, hanem egyfajta szempontból megítélt helyzetértékelésnek tekinti. Itt a hit nem az ész ellen, hanem a gyógyulás érdekében kap szerepet; a remény választása – a népi szemlélet szerint, de a kívánt cél érdekében is – éppenhogy észszerű választás. E distinkció fontosságára utal Gottfried Wilhelm Leibniz, amikor úgy fogalmaz: „Soha sem kell elfelejteni a különbséget a közt, a mi az ész fölött, s a közt, a mi az ész ellen van; mert a mi az ész ellen van, az a föltétlenül bizonyos s elkerülhetetlenül szükséges igazságok ellen van; a mi pedig az ész fölött van, csupán azzal látszik ellenkezni, amit tapasztalni szoktunk”.⁴⁵ A hit útján szerzett ismeret és a tudományos módszerekkel szerzett tudás egyaránt az igazság megismerését szolgálja. A hit és tudás kettőssége, együttállása, a hagyomány és innováció dinamikusa, a nemzedékek világképének összehangolódása szempontjából is jelentőségteljes. Erre is utal Nagy Olga, amikor úgy fogalmaz: „Az értékrend

³⁹ Nyíri Tamás: *Alapvető etika*. Bp., 2003. 117.

⁴⁰ Uo. 119–120.

⁴¹ A hagyomány gazdag komplexumának jó része eleve lappangó tudás.

⁴² Nagy Olga: Szempontok a paraszti értékrend vizsgálatához. In: **Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok**. Debrecen, 1982. 21–34. 21. Témánk szempontjából és a korábbiakra visszautalva, jelentős az a megállapítás is, hogy: „ehhez a felismeréshez a véletlenek segítettek hozzá”. (Uo.) Vö. Bálint Sándor és Illyés Endre a hit és a hit jellemzőinek a megragadhatóságáról szóló megjegyzéseivel.

⁴³ Kunt Ernő: Temetkezési szokások Pányokon. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 15. 1976. 263–290., 264.

⁴⁴ Vö. Bita Károly: Hit, ész, tudomány. *Hittudományi Folyóirat* 1890, 481–502., 484–485.

⁴⁵ Idézi: Bita Károly: *i. m.* 484–485.

értelmezésekor azt kell kiemelnünk, hogy foglalatok lévén az empirikus tapasztalatoknak, az elvont tudásnak, gyakran a semmilyen ráció által nem hitelesített, vélt tapasztalatoknak, élményeknek, még az irracionális indítékoknak is (...), olyan rendszerező elveket, törvényszerűségeket tartalmaz, amelyek az egyént – a kornak megfelelően – segítették a konvenció szerinti »illő« cselekvéshez, biztosítva ezáltal egyén és közösség mindig létező konfliktusában az egyensúlyt. (...) Az értékrendben tehát az a döntő, hogy mindannak foglalatok, ami »az emberekkel elhithető, hogy úgy kell élniük, ahogyan élnek, ami megmondja nekik, hogy mi az értelme annak, amit tesznek...«⁴⁶

A tudományos megismeréshez hasonlóan a hitbéli megismerés is határok és korlátok között mozog, és egy adott ismeret a megismerés aktuális állapotáról/fázisáról/szintjéről ad számot. Az egzisztenciális megismerés területén a korlátok különösen is érvényesülnek, hiszen itt mind a megismerés tárgya (pl. Isten, lét, szeretet stb.), mind pedig annak módszerei (hit, gondolat, érzés stb.) túllépik a racionális természetű eszközök határát. Erről Karl Rahner a következőket írja: „A világképet alkotó ember tudja, hogy világképe véges, vagyis az előtte elterülő véges mögött a kérdések és a lehetőségek végtelen távlatba boltozódik. Azért nemcsak az adott dologgal, nemcsak a közvetlenül megtalálhatónak már körülhatárolt mezejével kerül viszonyba – ez alkotja együttesen világképét –, hanem azzal is, sőt első és végső soron azzal, ami nem tartozik ebbe bele, ami messze kívül marad, ami világának látóhatára, háttere, ami — éppen mint felfoghatatlan és fel nem fogott — leleplezi világának és világképének mindenkor végeességét és történetiségét”.⁴⁷ Ez a végeesség olyan végső adottságként jelenik meg, amely az emberi megismerésen túl az emberi létet mint olyat határozza meg, mégpedig lényegileg. Erről értekezik Ernest Bernea, a román parasztság szellemiségéről szóló könyvében, ahol a következőket állapítja meg: „a [parasztember a] fizikai és a metafizikai valóságok határán él, mindkét szférába van bejárata,⁴⁸ és ennek a drámai léthelyzetnek a tudatában van, élete során énje mulandó részének a túléléséért küzd”.⁴⁹ Az anyagvilágban abban a tudatban él, hogy a benne való bennragadás a bűnben való bennragadás. (...) A világegyetem felfoghatatlansága, az eseményekben rejlő titkok, az emberi létezés titka kérdéseket vet fel benne, küzdelemre készíteti, és pedig a végső értelem és biztonság elnyerésére, azaz Isten elérésére”.⁵⁰ Alapvetésként kell tehát elfogadnunk, illetőleg újból aláhúznunk azt, hogy az ember – a parasztember is – természetnél fogva kérdez, önmaga előtt is mintegy kérdésként jelenik meg, és tudásra törekszik,⁵¹ és pedig olyanfajta tudásra, amely – Tarnay Brúnót idézve – „túllép az élettani szükségletek határain”.⁵² Ugyanezen világkép és hit szerint végül bizonyos kérdések, így pl. az Isten

⁴⁶ Nagy Olga: *i. m.* 1982. 23. A paraszti szemlélet kapcsán Kunt Ernő mint a „valóságon alapuló gondolkodásmód”-ról ír. Kunt Ernő: *i. m.* 264.

⁴⁷ Karl Rahner: Tudományos világkép és vallás. *Szolgálat* 13(1972), 5–16., 7.

⁴⁸ Hasonló tapasztalatokról számolt be Fél Edit is a mezőkövesdiek hite kapcsán: „ők valóban a »szentek egységében« éltek. Nem volt elválasztva e világ a túlvilágtól, sőt ez a világ csak híd volt, amelyik oda átvetett”. Idézi: Hetény János: *i. m.* 213.

⁴⁹ Ti. az örökléért.

⁵⁰ A gondolatmenet a következőkkel zárul: „A román paraszt számára Isten *nem* egy gondolat, hanem egy élő valóság, nem odaát, de mindenütt jelenvaló. A román paraszt számára az ember nem a föld, hanem az ég alkotása. Az ember Istentől érkezik a világba, és – elesettségében is – ebben a minőségében kell élnie”. Ernest Bernea: *Civilizația română sătească. Ipoteze și precizări*. București, 1944. 57.

⁵¹ Vö. Tarnay Brúnó: Hagymányos és modern antropológia. In: **Fila Béla–Erdő Péter (szerk.): Teológus az Egyházban. Emlékkönyv Gál Ferenc 80. születésnapja alkalmából**. Studia Theologica Budapestinensia 12(1995), 367–385., 367.

⁵² Tarnay Brúnó: *i. m.* 372. Ennek pedig a néprajztudomány szempontjából azért van jelentősége, mert „az ember szellemi kultúrája éppen ott kezdődik, ahol a biológiai érdek vagy haszon nem játszik már szerepet”. Uo.

léte nem (is) képezheti az emberi megismerés tárgyát, hiszen nem része a megismerhető világnak. Azaz: a metafizikai válaszok nem záró hipotézisként kapcsolódnak a világképbe, hanem mintegy nyitva hagyják a világképet. Mindenféle pátoztól mentesen szükséges közvetíteni itt azt a tény, hogy ez a tapasztalat a hívő emberben egy sajátos értelemben vett „rémületet” vált ki, amely különféleképpen csapódik le egyfelől az istenkapcsolatban, másfelől az ember saját magáról alkotott képében. „A rémület, hogy Isten nincs benne a világban, az az érzés, hogy az isteni többé nem valóság számunkra, annak döbbenete, hogy Isten hallgat, elzárkózik saját megközelíthetlenségébe, hogy a világ értelmetlenül profanizálódik, törvényei vakok, arcnélküliek, személytelenek, nemcsak a természet területén, hanem ott is, ahol már az emberről van szó – ez (...) a legmélyebb lét igazi megtapasztalása” – írja Karl Rahner.⁵³ Ugyanerről a jelenségről egy magyarfalusi adatközlőmtől pedig a következőket jegyeztem fel:

„Olyan erőst kell higgyünk, hogy Isten még eccer-eccer mutítson meg magából valamit. Adjon szemnat [*jélet, bizonyítékot*]. Met igen sok a baj, az ember életiben is, a világ es, látod-e, hogy elvesztette magát! S akkor erőst nagy baj, ha Isten igen magunkra hagy. Met az ember, ha Istentől es elvesztődik, akkor mire marad? Erőst-erőst kell higgyünk, hogy az Isten megsajnáljon, s még jelentsen meg eccer-eccer valamit, hogy ne vesszünk el éppen”.⁵⁴

A paraszti közösségekben ez a „rémület” nem az ateizmust hívja létre, hanem az ember egyfajta természetes adottságaként rögzül, ill. hagyományozódik, nem is tudás, hanem habitus formájában.⁵⁵ Végül ez az oka annak, hogy az így szerzett tudás, ismeret „nem lehet olyan hátrózott, olyan egzak, mint a mai világképet építő tudás igényli. Nem mintha bizonytalanabb, meghatározatlanabb volna, mint az, hanem mert a meghatározhatatlanra vonatkozik, amelyben a tartalom fölénk magasodik, és nem mi kényszerítjük uralmunk alá; amelyben nem mi ragadunk meg valamit, hanem mi vagyunk a megragadottak”.⁵⁶ Összegezve tehát az eddigieket: egy olyan, az embert lényegileg (egzisztenciálisan) meghatározó világképről beszélünk, amelynek sajátja egy olyan megismerésforma, amely a racionális/tudományos/logikai, az empirikus és irracionális/hitbéli módszereket/eszközöket ötvözi.

A népi szemlélet (néprajzi) jellemzése

A továbbiakban néhány olyan megállapítást idézünk fel a szakirodalomból, amelyek a paraszti mentalitás/szellemiség/hit⁵⁷ egy-egy jellemvonására fektetik a hangsúlyt, együttesen pedig tükrözik azt a sokszínűséget, amely a témát magát jellemzi. A lelkész, az etnográfus-lelkész, a szociológus, a folklorista, az antropológus megállapításai más-más szempontok szerint és

⁵³ Karl Rahner: *i. m.* 8.

⁵⁴ Adatközlő: J. C., szül. 1932., nő. Gyűjtés helye: Magyarfalu (Arini), időpontja: 2022.

⁵⁵ Az ateizmus kérdésének kutatása rendkívül sok tanulsággal járna. Tapasztalataim szerint a kiváltó oka rendszerint egy tragikus történet, amelynek meg nem értése Isten iránti csalódást eredményez, és a kapcsolat teljes megszakításába torkollik. Azaz: itt istentagadásról nem is igazán beszélhetünk, hanem az Isten-kapcsolat ember oldaláról történő megszakításának vagyunk a tanúi.

⁵⁶ Karl Rahner: *i. m.* 10.

⁵⁷ Az egymás után felsorakoztatott kifejezések természetesen nem szinonim fogalmak, de szorosan összetartoznak.

más-más kontextusban nyertek megfogalmazást. Idézésükkel arra is próbálunk rávilágítani, hogy a szerzett tapasztalatok jellegét a megfigyelő/kutató személyes vagy szakmai szempontjai is meghatározzák. A kutató szelektál, a szelekcióhoz nem egy esetben értékítélet is társul, ami tovább bonyolítja annak a valóságnak a hiteles ábrázolását és megfejtését, amelyről a dolgozatban szó van.

Elsőként egy olyan példát idézünk, amelyben a fenti szempontok⁵⁸ érvényesülése jól megfigyelhető. *Hittudomány és néprajz* című tanulmányában Karsai Géza összegzi Rumpf Max egy, a témában végzett kutatási eredményeit.⁵⁹ Rumpf a parasztság/nép vallási/hittani ismereteit és mentalitását/szellemiségét vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy „a katolikus vallás magas eszményisége, elvont szellemisége nem való a köznép számára”, a keresztény dogmatikát a nép „vagy teljesen elveti, vagy pedig durván eltorzítja a maga paraszti ízlése szerint átalakítja és a babonáságtól alig megkülönböztethető külön vallást farag belőle. Az Istenhez való viszonya őszövétségi színezetű és az erősen kiélezett kölcsönösségi viszonyon ('du út des') alapszik”.⁶⁰ A megváltó Krisztus alakja háttérbe szorul a Szűzanya és a szentek tarka csapata mögött. A hittételek finom megkülönböztetései, világos fogalmai és gondolatmenetei nem valók az igazi lelki elmélyedésre képtelen nép számára.⁶¹ Karsai megjegyzi, hogy Rumpf nem vesz tudomást „az isteni kegyelem segítő és formáló működéséről”, „a népi vallásosság sokszor tökéletlen kifejeződései mögött” pedig „nem veszi észre a mélyben rejlő, szemérmesen meghúzódó lényeket”.⁶²

Illyés Endre azt tapasztalta, hogy a református parasztság körében általánosságban nem, csakis egy-egy kivételnek számító „kegyes örege” jellemző a hit és istenkapcsolat dolgairól való szabad, nyílt beszéd. Borkó Julis néniről például a következőket írja: „Keresetlen egyszerűség, természetes okosság, praktikus gyakorlatiasság, biblikus beszédmodor, egészséges derű, mondhatnók humorérzék, bölcs belátás és bátor szokimondás jellemzik ezt a testileg törekény, de lélekben olyan acélos rugékonyságú magyar asszonyt. (...) Felemelő látvány, amikor ez a tisztes feketekendős öregasszony⁶³ kezébe veszi a Szentírást és megragadó, az életből vett illusztrációkkal magyarázza a maga alsóbaranyai dialektusával: (...) »Isten elvette tőlem az enyéimet, hogy egyedül óraá támaszkodjam«. Öregségére úgy maradt, mint a »szedett tőke«, óh, de az elköltözötték helyett mily sok gyermeket adott neki az Úr! Kicsiny szobája a vigasztalások hajléka. Hány küzködő, fájó szívű asszony könnye indult meg az ő szívig ható, szerető dorgálására”.⁶⁴

A magyar parasztságról szóló munkájában Tomori Viola a következőket jegyezte fel: a „katolikus falvakban a vallás, mint valami kétségbevonhatatlan, megrendíthetetlen, egyben azonban áttekinthetetlen s nem ritkán éppen misztikusságánál fogva vonzó hatalom szerepel. Ennek a hatalomnak sokszor a papság a képviselője, mégis az egyházzal nem egyenlő és sokszor tőle

⁵⁸ Ti. a megfigyelő világképe és pozíciója, a szelekció, értékítélet és az ezek mentén megfogalmazott eredmény/következtetés.

⁵⁹ Max Rumpf: *Religiöse Volkskunde*. Stuttgart, 1933.

⁶⁰ Karsai szerint az őszövétségi szemléletnek az az oka, hogy „a családi életben, tulajdonjogban, a közösséghez való viszonyban és némileg még az istenfogalomban is az őszövétségi patriarchalizmus nyomai láthatók. Az életmódon kívül különösen a külsőségek kultusza, a lényeges lelki mozzanatok gyakori félreismerése (pl. a bűntudatban, a kegyelemtan terén) emlékeztet az Őszövétségre.” Karsai Géza: *i. m.* 254.

⁶¹ Uo. 248.

⁶² Uo.

⁶³ A szóban forgó Borkó Julis 60 éves.

⁶⁴ Illyés Endre: *i. m.* 32–33.

csaknem teljesen független (...). Az egyik felvidéki faluban pl., ahol pap sincs, a parasztok a maguk költségén templomot építettek s az idősebb asszonyok vezetésével minden vasárnap délután litániát tartanak. Szinte irracionális hangulata van ezeknek a gondolkodás nélküli hittől átfűtött litániáknak, ahol a parasztok teljesen maguk között, hosszan elnyújtott, éles hangon órákon át énekelnek és imádkoznak. Ugyanígy a szegedi alsóvárosi búcsún is a búcsú legmeghittebb, legáhítatosabb hangulatú ideje a búcsú előestje, amikor a messziről idezarándokolt parasztok csoportokba verődve, gyertyafény mellett, papi asszisztencia nélkül, szinte földöntúli hangulatban énekelnek a torony tövében s éjfélkor az oltár irányában meghajolva ezzel az egyszerű, bizalmas köszöntéssel búcsúznak: »Jó éjszakát, Szűz Mária!« Ezzel szemben az előbb említett búcsú színhelyétől alig jó néhány kilométerre a békési tanyákon egészen más vallási beállítódottságú református parasztsággal találkozunk. Itt már hitvitázó parasztokat találhatunk s itt mondta nekem az egyik egyszerű öreg paraszt, hogy »tudja, kisasszony, a múlt században a filozófia meghágta a teológiát«. (Nyilván a múlt század evolucionista szemléletére céltzott.) Pedig ezek is vallásosok, csak hogy önérzetesen protestánsok s ez valahogy egyet jelent számukra a harccal, a szembenézéssel és megvitatással».⁶⁵

Boros Károly evangélikus lelkész egyik, a hívei vallásosságáról szóló cikkében a következő tanulságos észrevételeket fogalmazza meg: a hívők, írja, „végeredményben mind pogányok»,⁶⁶ akármilyen áhítatosan mondják is az imádságot. Felekezetük szertartásából elvégzik a köteles részt, mert a közösség törvénye előírja ezt, meghallgatják a hirdetett Igét (...). Áhítatosan fohászzkodnak valami ismeretlen hatalomhoz, akitől kíméletesebb földi sorsot kérnek. A Szentháromság egy igaz Istent azonban nem viszik magukkal az életbe, hanem a templomban hagyják, amikor kijönnek és az egyházi jól bezárja Őt egy hétre a templomba, kétszer-háromszor forgatva meg a kulcsot a zárban. Bibliaórákra csak a mindenütt meglevő, aránylag nagyon kicsi mag jár. Ide nem lehet őket elvinni, azt mondják: »*ej, Tiszteendő úr, eleget imádkoztam vasárnap*« (...) Ha az ember mélyebben érdeklődik (...) megdöbbenve vehetjük észre, hogy bűnről, megváltásról nem tudnak egyebet pusztá szavaknál (...). Legszívesebben a szép és mesélő stílusú igehirdetést hallgatják. De ezt is egészen kikapcsolják hétköznapi életükből. Csak vásár- és ünnepnap keresztyének». Az evangélikus lelkész egyetértőleg idézi Erdei Ferenc megállapítását, aki úgy vélte: „a paraszt akkor is vallásos, ha felsőbb hatalmasságokba vetett alázatos hitét nem is számíttjuk vallásnak (...). Nem általános igényű világmagyarázat, hanem egy szűk és sötét világ kiszínezése, amivel magyarázat helyett biztatja magát a paraszt».⁶⁷ A lelkész, ezek tükrében, a következők szerint pontosított véleményén: a paraszt „vallásos, de nem igaz keresztyén. Látható hatalmak fölötti erőiben hisznek. Rontások, varázslatok, babonák szertartásai ennek a hitnek s benne van a felelet ezekben mindarra, amit a világos ész nem tud felérni».⁶⁸

A parasztság hite kapcsán a pogány jelzőt Bálint Sándor is használja, amikor a természeti jelenségek szimbolikus vagy szakrális tartalommal való felruházás gyakorlatáról ír. Úgy vélte, ezt a „mágikus lelkivilágot”, „irracionálisra hajló magatartást”, „sajátos szemléletmódot” a

⁶⁵ Tomori Viola: A magyar parasztság lélektana. *Társadalomtudomány* 18(1938). 1–3. 28–38. 31–32., 32.

⁶⁶ Később kiderül, hogy a pogányság alatt a nem keresztyén hitvilágot érti. Vö.: Bálint Sándor: Liturgia és néphit. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Bp., 1941. 106–134., 132.

⁶⁷ Idézi: Boros Károly: i. m. 4.

⁶⁸ Boros Károly: i. m. 2–4.

kereszténység nem eltörölte, hanem keresztényiesítette.⁶⁹ A keresztényiesített pogány varázsszövegek (áldás, átok) kapcsán írottakból Bálint Sándornak a parasztság hitéről alkotott képe is kiviláglik:⁷⁰ „A mi művelt, egyoldalúan racionálissá szikkadt felfogásunk ezeket a ráimádkozásokat nemcsak kétségtelen túlzásaikban, hanem a maguk teljes egészében babonának minősíti. Ez az elítélés elsősorban abból a lelkialkatbeli különbségből származik, amely ún. művelt osztályainkat az egyszerű néptől elválasztja és amely furcsának, tűrhetetlennek tekinti azt, ami más szemléleti síkon természetes és magától értetődő lehet”.⁷¹

A fentiek mintegy további magyarázataként Illyés Endrét idézzük: „A katolicizmus éppen úgy, mint a protestantizmus, csak a földolgozban, a léleknek az egy Istenre irányításában, az istentisztelet módjában adott új irányelveket, de nem fogott hozzá a népelet minden mozzanatának gyökeres átalakításához, nem hatotta át a népszokásokat, nem hozott a hétköznapi életbe elegendő új cselekvésmódot, erkölcsi megszokást. Így míg a földolgozban katolikus, illetve református keresztyénné lett a nép, az élet kis dolgaiban, a társadalmi, családi élet berendezésében, a munkával kapcsolatos szokásmódokban megmaradt az őspogányság formáiban. (...) A primitív hit szerint, ha megadta az ember [Istennek az] Istenét, ha részt vett az áldozatban, meghozta a maga ajándékát: tovább nem tartozott semmivel neki”.⁷² P. Daczó Árpád feljegyzéséből az is kiderül, hogy hagyományosabb vidékeken ez a kettősség az 1900-as évek legvégén is fennállt: „Hová tehető ez a másik hit, amely részükre [a kostelekiek részére] ugyancsak nem babonáság, hanem olyan valóság, ami még jobban átjárja mindennapi életüket, mint az eve[a]ngélium hite! Valahogy úgy van, hogy az isteni kinyilatkoztatás hite, az részükre vasárnapi, ünnepnap hit. Hitéletük koronája. A mindennapi életüket azonban szinte a legkisebb ténykedésükig, a hagyományos hitviláguk járja át! (...) Hiszik szentírásként, amit az Egyház a papjai által tanít, de hiszik rendületlenül azt is, amit hagyományosan az ősöktől örökölték, nemzedékről nemzedékre. Elfogadják az evangélium tanítását és aszerint élnek hivatalos lelkiéletükben, hétköznapijaikban azonban a maguk ősi hitvilágát élik!”.⁷³

Szenti Tibor a parasztember világképében egy „idealista” és egy „materialista” szintet különböztetett meg.⁷⁴ Úgy vélekedett, hogy az idealista vonás kollektív eredetű, és a vallásos neveltetés következménye, tartalmát tekintve pedig voltaképpen a természetfeletti létezésébe vetett hit.⁷⁵ Egy „sajátságosan paraszti, természetelvű, materialista világkép”-ről is beszámolt, amely tapasztalatai szerint az egyén szintjén jelenik meg. A külső eredetű és a személyes, tapasztalás útján kialakult szemlélet a paraszti panteista világképben „békésen elfér, sőt harmonizál is egymással”.⁷⁶ Hangsúlyozta azt is, hogy a „materialista” jelző nem kapcsolódik az ateizmushoz, lévén, hogy „a paraszti, természetelvű világkép (...) nem istentagadó, csupán a keresztyén, jelen esetben a református vallás tanításától eltérő”.⁷⁷ Tapasztalatai szerint az istenfélő parasztság Istent

⁶⁹ Bálint Sándor: *i. m.* (1941). 109–110.

⁷⁰ Vö. Karsai Géza: *i. m.* 251.

⁷¹ Bálint Sándor: *i. m.* (1941). 127.

⁷² Illyés Endre: *i. m.* 89., 94.

⁷³ P. Daczó Árpád: *Népünk hitvilága*. Fogaras, 1991. 16–17.

⁷⁴ Szenti Tibor: A „rebellis Krisztus”. Hódmezővásárhelyi népszokások és hiedelemvilág. *Confessio*, VII(1983). 1–4. szám, 39–52., 44.

⁷⁵ Szenti Tibor: *i. m.* 45.

⁷⁶ Szenti Tibor: *i. m.* 46. Vö. Karsai Géza: *i. m.* 256.

⁷⁷ Szenti Tibor: *i. m.* 45.

„nem mindenben a vallási tanok szerint képzelte el és tisztelte. A vallásosságuk már másodrangú szerepet játszott. Amíg dolgozni bírtak, első volt a munka. (...) A hit sem volt minden parasztemberben elég erős, (...) nagyobb, megrendítő események hatására hitetlenekké váltak. Ezekről a kérdésekről emlékezett T. E. adatközlőnk: »Nagy- és dédszüleim, a Zaka család istenfélő volt, de nem vallásos. Amikor az első világháborúban, Volhíniában elesett büszkeségük, Amerikában tanult fiuk, az anya azt mondta, hogy – 'az nem lehet igazság, hogy olyan embernek is meg kellett halni, mint az én fiam!' – és ettől kezdve nem hitt az Istenben, nem ment többet a templomba, a vallástól teljesen eltávolodott«⁷⁸

Kunt Ernő úgy vélekedett, hogy a paraszti szemlélet sajátosságai a földműves életmód mellett összefüggésben állnak a gazdasági körülményekkel is, ami – érdekes módon – éppen hogy a valóság reális (tehát nem irracionális) értelmezését követelte, és tette megkerülhetetlenné: „A kilátástalan szegénység és az ezzel járó kiszolgáltatottság minden ízében a valóságon alapuló gondolkodásmód kialakítását követelte meg tőlük. A földdel való munka, a paraszti élet természettel harmonizáló, természetre utalt mivolta érlelte és keményítette a népi gondolkodást. Ezen életszemléletben természetes és félreérthetetlen helye van a halálnak is”⁷⁹

Néprajzi adatok, szövegpéldák

A továbbiakban, immáron egészen elszakadva a tudományos értelmezésektől, néhány szövegpéldát adunk közre, amelyek a kutatók megállapításaihoz hasonlóan, azt a bonyolult, komplex jelenséget hivatottak illusztrálni, amely a tanulmány tárgyát képezte: a népi egzisztenciális megismerés sajátos törvényszerűségeit és néhány jellemzőjét.

„Minden módú ember van. Mint a zerdőbe. Vannak imitt-amott ullian fák, hogy nincsen szok aszu, de mászon annyi van, hogy perreg a szél, mikor eljő, akkor csak ropog rivólla (le róla). Éppen a zemberek között esz úgy a nép faluba esz. Egy-egy helt jó, mász helt száraz, mász helt nyerszecskébb... Zerdő aszusz ág nélkül szoha nem vót, sze nincsen, sze nem lesz. Migtől a világ van, örökké ullian vót. Örökké vót aszu ág. Örökké vót rossz ember esz, rossz asszony esz a faluba. (...) Egyik a mász között zember kell éljen. Hol a zegyik rossz, hol a mászik jó kell legyen. Hogy az a rossz esz éljen a jó mellett. Gyiren van ullian, hogy legyen jó a zasszony esz, legyen jó a zember esz.”⁸⁰

„Csak én tudja, azír mindig féltem túlél, mer filtem, hogy kettő fekszik, három kel, hát hogy megint besikeredik egy gyerek. Mer én egissíges vótam. A jó földbe, még ha a szélire is esik a búza, ott is kikel. Vagy a szekérúton, hányszor láttam mán az asszonyi életemben, mikor

⁷⁸ Szentí Tibor: *i. m.* 50. Szentí – a vásárhelyiek kapcsán – még egy lényeges dologra hívja fel a figyelmet: „A református egyház és vallás az elnémetesítés évszázadai során szemben állt a jóval dogmatikusabb és az akkori elnyomó hatalmat képviselő katolikus egyházzal, hogy a reformáció szellemében, ideológiájában fől szabadultabb volt, mint a katolicizmus.” Megteremtette az emberközelséget. Misztérium és fenyegető túlvilág helyett a mindennapi, gyakorlati élethez közel álló hitet oktatott, amelyet könnyebb volt emberi léptéke miatt betartani és kevesebb önemésztő gondot varrt a hívek nyakába. Azzal, hogy az emberről levett egy csomó terhet, a bűnösség tudatát oldotta, magát a lelket tette szabadabbá”. *Uo.* 50–51.

⁷⁹ Kunt Ernő: *i. m.* 264.

⁸⁰ Gazda József: Búsultam, hogy nem volt úgy, mint kellett lennie... *Kortárs* XXVIII(1984.) 1. 109–112., 112.

megokosodtam, hogy a szekérúton is kikőtt a búza. Hát én meg jó fogamzástépes vótam. Ténylegesen, én még ha gatyá mellé feküdtem, akkor is egy gyerek. Bizony én mán filtem.”⁸¹

„Elyenek vagyunk, met elyennek születünk. Amikor az Úristen a világot teremtette, s amikor a dógot az emberek között elosztotta, hát mű, a csíkiak akkor valahogy elől állottunk, úgyhogy a dologból jutott nekünk elég. S az Úristen engem es úgy szeretett, hogy engem es örökké elől állított. Csuda, hogy még a bőröm es megvan. Met ugye, én örökké azt gondoltam, hogy a pénzt csak munkával lehet megkeresni, s ha bolond fejjel így gondolkozik az ember, akkor biza a testnek örökké szenvedni kell. (...) Az ostor az elején s a végén csattan örökké, termelön s a fogyasztón, s akik közből vannak, azok mind meggazdagodnak.”⁸²

„Aztán megesküdtünk. Semmink sem volt a világon. És mire vittük! Itt van ez a ház. A mienk. Magától ugye nem épült fel? Itt van a nyolc hold föld. Ezt sem szórakozásból írták a mi nevünkre a telekkönyvbe, hanem megdolgoztunk érte. Itt van a tehén az istállóban. Ezt sem adták ingyen a vásárban. Aztán ott van a sírhelyünk, ez is elég drága volt, mert a temetőben a legszebb helyen van. Látod! Nem ismertük egymást. És mégis. Saját ház. Saját föld. Saját tehén. Saját sírhely. Kell még ennél több? Még a halált sem úgy nézi az ember, mikor tudja, hogy saját sírhelye van.”⁸³

„Az első világháború volt a végítélet. Mennyi vért láttam... Mennyi fiatal élet pusztult! Negyedik Károly felesége, Zita királynő, aki olasz volt, az árulta el a magyarokat. Ott borult homály az én egyik szemem világára is.”⁸⁴

„A köröszet, a körösztviselés, mint egy fájdalmas 73 éves édesanyának, az a sorsom... Elvesztettem egy ikergyereket, az egyiket, a másikat még itthon vannak, azokkal járom a Kálváriát.”⁸⁵

„Édesanyám mindig mondta, mikor fiatal voltam, Margit lépj be már a ferences rendbe. Fogadjál ügyvédet. – Édesanyám, várjon még, hadd öregedjek. Azt mondja: úgy? Az életed virágját a világnak adod, a kóróját meg az Istennek?”⁸⁶

„Édesanyám majd tiltogatta, ne máj pipáljon. De aszonta, hogy te hagyj békemet, met én kikereszem, én pipálok elé, hogy én még vevődjem avval. Mikor oda közeledett, meghallion, nem kellett. Édesanyám mondta, hogy vegyek még pipát, nem kell nem kell, többet nem kell. De meghótt éfian. Ötvenkét évesz vót. Egy tesztvéretem meglótték vót, sz ő abból megbúsulta magát, elbetegeszedett, sz meghót belé.”⁸⁷

⁸¹ Vajda Mária: „Azér’ élünk, hogy szeressünk!” (Őszinte vallomások a régi paraszti szerelmi életéről). *Forrás* 1978. 5–6. szám, 1–14., 10.

⁸² Tánczos Vilmos: *i. m.* 166., 169.

⁸³ Böszörményi Jenő idézi: Illyés Endre: *i. m.* 64.

⁸⁴ Szent Tibor: *i. m.* 46.

⁸⁵ Alszegehy Zoltán: A kereszt és a mai ember. *Szolgalat* 1977, 33. szám 22–29., 26.

⁸⁶ Hetény János: *i. m.* 114.

⁸⁷ Gazda József: *i. m.* 109.

„Drága jó Istenem! Leütöm a fejem, gondolkodom. Minden bűn megvan bennem, minden jóra hanyag voltam. Szabadszájú is voltam, loptam is, mert a summásság az olyan volt. De az Istent nem bántottam. Meg abban, hogy az uramon kívül mást ismertem volna – ettől az Isten országába mehetnék rögtön. Aztán az egész életem, ugye, milyen volt? Hányszor elmentem én Erzsa nénémme Egerbe, vagy ide vagy oda búcsúba. Fölajánlottuk a fáradtságunkat Pestáért. Hát, hogy a mi imánk talált-e meghallgatásra, vagy a bűn unta meg őt, hogy most már majd fiatalabbhoz szegődik? – nem tudjuk. De Saulból Pál lett. Hát higgyék el, hogy már ott is voltam, hogy a jegygyűrűmet – mert ez nem jegygyűrű, ami az ujjamon van – azt én már odaadtam Szent Antalnak. Belevetettem egyszer a perselybe: itt van Szent Antal, tegyél vele amit akarsz, vidd a gyűrűjét is!”⁸⁸

„Az Isten úgy adta, nincs mit csinálj: hibásnak adta.⁸⁹ De az édesanyának a szívit el esette. Úgy eltette az édesanyjának a szívit, hogy annak az asszonynak annya kedve nincsen, hallja-e... mint amikor a nap örökké felhőben van! S örökké esőre való idő van: úgy búsulja, úgy búsulja. (...) Nagy örömben csinálták ezt a gyermeket,⁹⁰ s ne, abba pusztul, abba pusztul az asszony. Szegény beteg (...), belé van örökösdve a hideg, az a megfagyás, az a kihűlés.”⁹¹

„Édesanyám, mikor utolsóban volt, mindig mondta, hogy imádkozzatok. Én nem is tudok olyan beteget elképzelni, aki nem kér imát (...) A szomszédokat, ha végiggondolom (...) már a szájukon alig jött ki a szó, de még magyarázták, hogy melyik rózsafüzért végezzük. A közös imádság erősebb egy század katonaságnál.”⁹²

„Tudja, kedves, ha én meghalok, úgy fektetnek majd a koporsóba, hogy ezt a fekete cuhát adják rám, a karjaimat összefektetik keresztben a mellemen, s e két rossz, görcsös kezembe nyomják a könyvemet (zsoltároskönyvet). Amikor mán elmegyek ebből a rossz világból – engedje meg a jó isten, hogy csendesen elaludjak – a komám csodíti egybe majd a népet (ti. a rokonságot a virrasztóba).”⁹³

„Amikor édesapám meghalt (...) előző nap már fájlalta a mellit. Szúrást érzett benne és vizes ruhát kellett rá tenni. Ettől jobban lőtt, de mondta, hogy, rossz éjszakám lesz.’ Be is következett. Megéreztem a halálát. Nagyon rosszul aludtam. Forgolódtam, rémeket álmodtam. Arra rezzentem föl, amikor apám az utolsót horkantja. Mire lámpát gyújtottam és az

⁸⁸ Fél Edit: Margit és a halál. Beszélgetés életről, halálról, túlvilágról. *Vigilia* 50(1985). 11. 865–871., 866.

⁸⁹ Az egyik gyermek testi fogyatékkal született.

⁹⁰ A gyermek a háborúból és fogságból szabadult férj hazatérte után fogant.

⁹¹ Marosi Júlia: Egy moldvai csángó asszony történeteiből. *Tiszatáj* 34(1980). 5. szám, 28–35., 30.

⁹² Hetény János: *i. m.* 114.

⁹³ Kunt Ernő: *i. m.* 196. 266. Kunt hozzászói: „Az effajta kitéréseknek, példának azonban nincs önsajnáló, önsajnálató mellékértelme. Amikor beszélnek a halálról, mindenkor kitűnik, hogy természetesnek tekintik azt, és feladatnak is, amelynek éppen olyan tisztességgel akarnak megfelelni, mint életükben a munkának s gyermekeik felnevelésének”. Uo.

ágyában értem, már halott volt. Az apám nagyon jó ember volt, soha nem ártott senkinek, ezért a halála is könnyű volt és szép.”⁹⁴

„Szentháromszág napján, éjész napon [ünneppon] vót eltemetve. Akkora búcsú ment, nem tetszett az eleje esz, de sze hátulja nem. Met zegész tilág [világ] odagyűlt csudára. Met mindenik csudálkozott, hogy szép nagy leány, hogy talált annak a halála! Hogy vót, hogy vót, hogy talált szerencsétlen óra? Addig vót mérve a Jóisztentől, szenki szem tudja azt az illient, hogy van az kirendelve. Elbúszultuk mi esz eleget, addig szírtunk, addig verődtünk, hogy kitőtt vót tőlünk. (...) Édesapám nem vót honn, mikor e történt, el vót dologra egyebűve sz mikor meghallta, hogy mi történt nálunk, mikor hazaért, akkor vót hordva egy nagy rekász fa, háznak való, addig verte fejit oda, míg az emberek elhúzták őt onnat a fáktól. Akkor neki az elméje megromlott, a veleje, kicsi veleje, csak elbetegeszkedett, elbetegedett, elbetegedett. Ebben ettől gyetot (=mindig) búszult, csak hallgatott, örökké gondokozott. Abból, abból hazalkodott el neki ereje, sz attól nem szok esztendőre meghótt.”⁹⁵

„Egy se szól nekem, csak az az árva néma kereszt szól nekem, s az olyan némán suttogja, hogy nem találom ki, hogy lehetett az életet leélni...”⁹⁶

„A levágott gabonát a ló patája kinyomtatja. Amint elvált a kalásztól, nem él többé. Olyan, mint az alvó ember. Mégis, ha elvetik és kikel, élni fog. Az ember is így van. Az apa, nagyapa igyekszik maga után, vetést hagyni, utódokat nemzeni és a saját nevükkel ellátni. Így születnek sorra a családunkban a Tamás nevű gyerekek is. Eddig összesen nyolcan. Én csak azért nem lettem Tamás, mert amikor megszülettem, már volt egy ilyen nevű bátyám, aki tíz éves korában meghalt, de az én egyik fiam szintén Tamás lett, akár az apám, nagyapám... A lánc szemenként folytatódik. Az ezerhétszázas években élt Szűcs István, akinek a fia Péter lett. Amikor megszületett az unoka, István gazda Péternek kerösztyölte az apa neve után. Ennek a Péter gazdának ismét Péter nevű fia született. Miután ő fölött és neki is megszületett az első fia, azt az üköregapja nevére, Istvánra kerösztyöltette és ezekkel a szavakkal emelte a magasba: – István öregapánk föltámadt!”⁹⁷

Összegzés és következtetés

A tanulmány a megismerés harmadik eszközét, az egzisztenciális (és/vagy hitbéli) megismerés kérdését tette vizsgálat tárgyává. Annak a filozófiai tételnek az apriori elfogadásából indultunk ki, hogy az ember természeténél fogva megismerésre és tudásra törekszik. A paraszti közösségekben végzett kutatómunka arra irányította rá a figyelmet, hogy a racionális és az empirikus módszerek mellett az egzisztenciális megismerés eszközei is nagy szerepet kapnak, nem pusztán a hit és a vallás szűkebb területén. A különböző természetű ismeretek az élet más-más területén

⁹⁴ Szentí Tibor: *i. m.* 42.

⁹⁵ Gazda József: *i. m.* 109–110.

⁹⁶ Alszeghy Zoltán: *i. m.* (1983). 11.

⁹⁷ Szentí Tibor: *i. m.* 47.

érvényesülnek. Az empirikus és a logikai megismeréshez hasonlóan a hitbéli megismerés is a tárgy (gondolat, képzelet, bizalom, kötődés, meggyőződés, felismerés stb.) észszerű, értelmi okainak a feltárására irányul. A természeti környezet, a hagyományos életforma körülményei közepette e szellemi feltáró munkában a parasztember nem elsősorban szakkönyvekből szerzi meg a (természetes) tudás és hit bizonyosságainak az érveit, hanem a személyes gondolkodás révén „feltárja” vagy még gyakrabban: „felismeri” azokat. Ebben a folyamatban a nem racionális, lelki természetű szempontok („megérzés”, „megsejtés”, intuíció, elgondolás stb.) és a helyi világkép normatív erejű hatása is (olykor meghatározó) szerepet kapnak. A néprajzkutatás néhány kiemelkedő szerzőjének egymás mellé helyezett megállapításaival a téma összetett és több irányból megközelíthető voltát kívántuk illusztrálni, bizonyítva azt is, hogy miért nehéz a jelenségről leegyszerűsített, formális, stilizált képet rajzolni. Ugyanezt a célt szolgálják a tanulmány záró részében közreadott adatközlői szövegpéldák, amelyek reményeink szerint a téma kutatására vonatkozóan is motiváló erővel bírnak.

Egyet kell értenünk Karsai Géza azon megállapításával, hogy „a tisztán történeti vagy filológiai módszer” nem elégséges a „népiség kérdéseinek megoldásához”, a népi vallásosság/szemlélet megértéséhez, éspedig nem elsősorban azért, mert ez a módszer „a jelenségek külső burkát tudja érzékeltetni”, hanem legfőképpen azért, mert a mély/mögöttes tartalom ismerete nélkül ez a külső burok hamis, legalábbis részgazságokat jelenít meg. Kétségtől nem áll rendelkezésre olyan módszer, amely révén erre a kérdésre kimerítő válasz nyerhető, lévén, hogy valamennyi megközelítés fókusza szűkítő hatású, így a Karsai által szorgalmazott valláslélektan és vallásszociológia is. Abban is egyet kell értenünk Karsaival, hogy a „néplélek”, „népjellem” megismerése nem valamiféle autonóm entitás megkonstruálása miatt lényeges, hiszen nem a „nép lelkét” tételezzük fel és írjuk le,⁹⁸ hanem arra vagyunk kíváncsiak, hogy miként „gondolkodik” a „nép” azokról a kérdésekről, amelyeket a mindenkori ember kérdésként ismer fel magában. Ennek a kérdésnek a vizsgálata egyebek mellett azért is megkerülhetetlen, mert a legszorosabban jellemzi a szellemi néprajz, a népi vallásosság tárgyát és alanyát, aki nem más, mint az élő, gondolkodó és alkotó ember.⁹⁹

„Kínzóan nehéz feladatra vállalkoztam...” – térek vissza Illyés Endre bevezetőben idézett mondataihoz, amelyeket itt most saját vallomásként adok tovább: „a részletkérdések olyan messzire ágaztak el, az elemzéseknek sokszor csak az intuícióval látott és megmért finom rezdüléseket is tekintetbe kellett vennie, s olyan világba kellett leszállanom, ahol kevesen jártak előttem (...) s még oda is utat kellett törnöm, ahol még nem fordult meg előttem senki. – Így nem csoda, ha nem a nyugodt megelégedés, a felvett kérdés tiszta megoldásának érzésével fejezem be a munkát, hanem a megoldatlanul, felkutatlanul maradt kérdések tömkelegének nyugtalanító érzésével”.¹⁰⁰

⁹⁸ Karsai Géza: *i. m.* 341.

⁹⁹ Bálint Sándort idézve: „nem szabad azonban senkinek sem szem elől tévesztenie, hogy a népi vallásosság nem elvi megfontolások, fogalmi szubtilitások szövedéke, nem a szellemnek elvont gyönyörűsége, nem summázódott rendszer, hanem sokkal inkább élet, amelyben főképpen a szív érzelmei találják kedvüket. E vallási alkat legjellemzőbb vonása a bizonyosság. A művelt ember (...) több világnézetet is el tud egymás mellett képzelni (...). A nép számára ellenben a vallásos világerzés abszolút, az egyetlen mérték és rendszer, a létnek és világnak kizárólagos magyarázata”. Bálint Sándor: *i. m.* (1936). 55–56.

¹⁰⁰ Illyés Endre: *i. m.* 186.

Laura Iancu: Rationality and Faith, Faith and Rationality in Peasant World View

Keywords: folk religiosity, cognition, approach, knowledge, authority, world view

The study examined the third agent of cognition, the question of existential (and/or religious/spiritual) cognition. The purely historical or philological method were not sufficient to understand the people's religiosity viewpoint. Due to the researcher's experience the different types of knowledge apply in different areas of life. In popular religiosity, rational, empirical, and religious knowledge are not opposed to each other. Knowing by faith does not mean the elimination of mind, but the expansion of the means of knowing, and the endless possibilities of acquiring knowledge. The complexity of this phenomenon is illustrated by the ethnographic analyzes and examples and data.